

МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА

ПРАВОВІ НОВЕЛИ

Науковий юридичний журнал

№ 4/2018

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бойчук Д.С. Щодо питання про право на зброю як складову частину права людини на захист.....	9
Добренька Н.В. Благоустрій міста в аспекті забезпечення реалізації права на пересування осіб з особливими потребами.....	15
Завгородній В.А. Нормативна складова механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні.....	23
Коваль І.М. Мотиви та мотивації як чинники осягнення метаантропології правового менталітету.....	31
Мацелюх І.А. Стратифікація злочинів проти сім'ї, моралі, особистої свободи та честі в українському праві XIV–XVI століть.....	38
Мельник В.М. Историческое право государства на территорию и юридическое неравенство в отношениях Хорватии и Византийской империи (800–1102).....	44
Пряміцин В.Ю., Дубенець А.С. Вплив студентів на підвищення якості вищої освіти в умовах євроінтеграції.....	53
Сидоренко В.В. Сучасні підходи до визначення категорії «правове регулювання».....	59
Федіна Н.В. Концепція соціальної справедливості в теорії держави і права.....	66

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Артем'єва Н.П. Поняття та сутність безоплатної правової допомоги у цивільному судочинстві України.....	73
Бочков П.В. Историко-правові витоки феномену релігійних організацій як учасників відносин у сфері господарювання. Монастирське господарство.....	80
Гожій І.О., Солончук І.В. Проблемні питання правового режиму спадкування у справах з іноземним елементом.....	84
Гуйван О.П. Міжнародно-правове регулювання інформаційних відносин.....	92
Клейменова С.М. Щодо питання про співвідношення понять «банківська послуга» та «банківський продукт».....	100
Мамчур Л.О. Співвідношення інституту судових доручень із правовими принципами.....	104
Терехов Р.Г. Фактор безпеки в механізмі цивільно-правового захисту прав споживачів перукарських послуг.....	111
Чомахашвілі О.Ш. До питання історії правової охорони прав промислової власності.....	117
Яновицька Г.Б. Споживчий характер підрядних договорів.....	122

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Русаль Л.М. Види джерел права зайнятості.....	129
--	-----

Федіна Н.В.

к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Постановка проблеми. У розвитку українського суспільства, в умовах поглиблення соціальної, політичної та правової реформ, соціальна справедливість є визначальним чинником стабілізації суспільства, умовою подолання наслідків тоталітарного режиму, зародження цивілізованих засад розбудови української демократичної державності.

Нині соціальна справедливість дедалі більше актуалізується як політична і соціальна проблема, що відповідає новій соціально-політичній орієнтації України як демократичної, соціальної, правової держави, глибинним економічним та соціально-політичним перетворенням, що в ній відбуваються.

Справедливість є найважливішою соціальною цінністю, творчим феноменом, що сприяє реформуванню суспільства на засадах демократії та гуманізму. Діалектичний зв'язок «соціальна справедливість – право – законність» особливо яскраво виявляється у феномені правового суспільства та формуванні держави із соціально орієнтованою економікою. У зв'язку з цим актуалізується теоретико-правове дослідження вихідних положень ідеї справедливості, виокремлення та обґрунтування концепцій справедливості в теорії держави і права.

Огляд останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі є чимало досліджень, присвячених вивченню феномену справедливості. Це, до прикладу, праці В. Андросова, З. Бербешкіної, В. Беха, Л. Васильєва, Н. Гайворонка, В. Давидович, А. Єришева, К. Жоля, М. Кагана, Н. Кірбаєва, А. Колодій, А. Лук'янова, М. Михальченко, М. Мамонто-

вої, М. Мокляка, О. Ноговіци, Л. Переломова та інших дослідників.

Однак досі не вироблено єдиного розуміння природи та змісту соціальної справедливості.

Формулювання завдання дослідження – розкрити теоретико-правове розуміння концепції соціальної справедливості.

Виклад основного матеріалу. Особливо актуальною стала проблема переосмислення ідеї справедливості в напрямі демократизації та гуманізації, розширення її дії у сфері захисту соціально-економічних прав українських громадян.

Соціальна справедливість за своїм змістом глибоко історична. У ній органічно поєднано плінне і постійне, змінне і стійке.

У науковий обіг категорію «соціальна справедливість» увів Дж.С. Мілль на початку XIX ст. Він у трактаті «Утилітаризм. Про свободу» пов'язував справедливість зі свободою, відзначав їх соціальний характер, вказував на зв'язок соціальної справедливості з індивідуальним правом та суспільною користістю [1, с. 397–400].

Поняття соціальної справедливості базується на міркуваннях, що соціальними процесами можна керувати за допомогою законів та що в системі управління можна знайти силу, здатну реформувати суспільство.

Соціальну справедливість пов'язують із заслугами і привілеями та нагородами або з потребами та рівністю. Згідно з першим трактуванням соціальної справедливості, соціальний статус і матеріальна винагорода повинні відповідати її місцю в шкалі заслуг. Ця ідея виявляється у вимогах рівних можливостей доступу

талановитих до кар'єри. Обов'язковою умовою реалізації цієї ідеї є скасування спадкових привілеїв та існування відкритого суспільства. Заслуги також розуміються як внесок для суспільства або як здібності, які людина має і може реалізувати для загального блага.

Концепція «соціальної справедливості» набула розвитку в політичних програмах соціалістів та комуністів. Девізом соціалістів є «від кожного за здібностями, кожному – за працею». У комуністів він видозмінений – «від кожного за здібностями, кожному – за потребами». Якщо соціалістичні розуміння (з їх різновидом – соціал-демократичним) справедливості нині більшою чи меншою мірою реалізуються в країнах Центральної та Північної Європи, то комуністичні у процесі перевірки на практиці виявилися зовсім утопічними.

Найпоширенішою серед науковців у радянському суспільстві довгий час була концепція соціалістичної соціальної справедливості, що ґрунтувалася на визначальній ролі економіки: «Справедливість завжди становить тільки ідеологізоване, піднесене до небес вираження наявних економічних відносин – їх консервативного чи революційного аспекту», – писав Енгельс [9, с. 274].

Зміст концепції соціалістичної соціальної справедливості в марксистсько-ленінській ідеології мав вузько класовий характер і зводився до відображення наявного способу виробництва, панівних форм власності і зумовлених ними форм розподілу матеріальних і духовних благ. Головний акцент у дослідженні робився на розподільних процесах, що здійснювалися радянською державою примусовими адміністративно-командними методами. Вважалося, що в соціалістичному суспільстві (яким його завжди подавали) досягнуто торжество соціальної справедливості, оскільки тодішній спосіб виробництва і розподілу базувалася на державній (загальнонародній) власності засоби виробництва. Оскільки зараз уже не існує антагоністичних класів, то й немає проблеми соціальної справедливості.

Тому найбільш поширеним визначенням соціальної справедливості серед радянських учених можна вважати таке: соціальна справедливість – це «зумовлена матеріальними умовами життя пануючого класу (в суспільстві зрілого соціалізму – всього народу) конкретно-історична система суспільних відносин і відповідних їм почуттів, емоцій, оцінок, ідей, теорій та норм щодо розподілу матеріальних і духовних благ, прав та обов'язків з метою створення гармонійно розбудованого і прогресивно розвиненого суспільства» [3, с. 43].

У цьому найтипівішому визначенні категорії справедливості чітко простежуються основні пріоритети соціалістичної концепції соціальної справедливості: визначальна роль способу виробництва, класова ідеологія, дистрибутивний характер, політична заангажованість тощо.

Соціалістичну концепцію соціальної справедливості розглядали як наведення порядку, як тотальний облік і контроль згідно з принципом соціалістичної справедливості: «від кожного – за здібностями, кожному – за працею», що здійснювався в масштабах держави не правовими, а адміністративними методами. Визначальним фактором соціалістичної справедливості вважалося віра у справедливого розподільвача, особливо в державу, яка виконувала функцію контролю за мірою праці та мірою споживання, відповідно до кількості і якості праці.

Отже, марксистсько-ленінська концепція соціалістичної соціальної справедливості зводилася до глобального контролю над розподілом, над розподільниками, над розподільвачем та адресатом розподілу, над контролюючим контролера розподілом тощо. Всезагальне контролювання було спрямоване на досягнення уніфікованої рівності, грубої зрівнялівки [3, с. 77]. Цей підхід (на рівні риторики) поділяють прихильники сучасної соціалістичної та комуністичної партійної політичної орієнтації. Соціалістична соціальна справедливість розрахована на таку соціальну структуру суспільства, на такі методи її реалізації, що не мають нічого спільного з демократич-

ними процесами, ринковою економікою, демократичною, соціальною, правовою державою.

Водночас, поки представники марксистсько-ленінської ідеології розробляли утопічну модель розвитку суспільства в рамках соціалізму, ідея соціальної справедливості виявилася одним із головних орієнтирів прогресу в демократичних суспільствах. У їхніх концепціях формула справедливості набула інших, відмінних від соціалістичної соціальної справедливості принципів, що визначають її гуманістичний зміст.

У демократичних умовах соціальна справедливість, разом із традиційною функцією розподілу матеріальних благ, наповнювалася новим ідеологічним та нормативно-ціннісним змістом, що тісно пов'язаний зі свободою людини, правом, порядком, стабільністю, соціальним престижем, захистом конституційних і соціально-економічних прав людини. Найбільш впливові нині концепції соціальної справедливості демократичного спрямування: ліберальна (егалітаристська – Дж. Роулз); консервативна (меритократична – Д. Белл); лібертаристська (Ф. Хайєк) зорієнтовані лише на цінності ринкової економіки. Кожна з них має свої особливості з погляду історії суспільно-політичної, етичної та юридичної думки і практичної філософії.

Особливо поширеною серед цивілізованих країн довгий час була егалітарна теорія «справедливості як чесності» американського ліберального ідеолога Дж. Роулза, яка вирішально вплинула на створення ліберальної концепції розвитку суспільства. Вона ґрунтується на доказі того, що людині властива справедливість від природи, причому вона (справедливість) виступає у вигляді почуття, особливих здібностей індивіда до оцінок людей і соціальних явищ. Ця теорія стала віхою в розвитку суспільних наук і дотепер є працею фундаментальної значущості і цінності. Дж. Роулз осмислив справедливість крізь соціальну структуру суспільства, яке допускає поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ.

Егалітарна концепція Дж. Роулза ґрунтується на тому, що всім людям потрібно

забезпечити гарантовану мінімальну частку соціальних благ і дати змогу на встановленій справедливій основі брати участь у їх розподілі. Саме таку справедливість він називає «чесністю», відзначаючи, що вона є результатом чесною та неупередженою угоди, суспільного договору [4, с. 37].

Справедливість Дж. Роулз розглядає як цінність, що визначає основні соціальні інститути, забезпечує спосіб втілення прав і обов'язків, характеризує соціальну структуру суспільства, визначає розподіл суспільної співпраці. Тому всі політичні, юридичні рішення мають бути узгоджені з нею. Саме така концепція справедливості може слугувати юридичною і моральною основою стабілізації та розвитку демократичного суспільства, критерієм для вибору не просто принципів індивідуального життя, а суспільного устрою загалом, нових цивілізаційних перспектив.

У розподільному процесі у відносинах між групами людей не можна допустити, щоб збагачувалася забезпечена частина населення, тоді як не забезпечуються бідні, вразливі члени суспільства: «система нерівностей є справедливою тільки у тому разі, якщо вона вигідна для всіх, а особливо для найменш захищеної частини населення» [4, с. 104]. Вихідним положенням цієї концепції є твердження, що ситуація в розподілі є оптимальною, якщо з подальшими змінами вже неможливо покращити один із показників, не погіршуючи водночас інший. Єдино прийнятним для кожного індивіда критерієм справедливого розподілу соціальних благ є визнання формули «максимізувати мінімальну чистку», що одержала назву «правило максимуму» [4, с. 129].

Визначаючи завдання свого дослідження. Дж. Роулз зазначає: «Наша тема – соціальна справедливість. Для нас перший об'єкт справедливості – основна структура суспільства, або точніше, спосіб, яким головні соціальні інститути розподіляють основні права, обов'язки і вигоди суспільної співпраці. Під головними інститутами я розумію політичну конституцію і принцип організації економіч-

ного і суспільного життя» [5, с. 7–8]. Належний розподіл вигод і тягот суспільства – ось що таке соціальна справедливість, найважливіший аспект справедливості взагалі.

Дж. Роулз формулює два принципи справедливості: перший свідчить, що всі особи володіють рівними основними свободами, сукупними з аналогічною свободою інших осіб; другий полягає в тому, що соціальна й економічна нерівність мають бути організовані так, аби вони служили благу всіх (особливо найменш забезпечених людей) [5, с. 14] і бути пов'язані зі станом і посадами, доступними всім [5, с. 6].

Перший принцип є політичним. Дж. Роулз вважає, що основні свободи громадян (свобода обирати і бути обраним, свобода слова, друку, совісті, зборів, власності і гарантії від довільного арешту відповідно до принципу панування права) можуть бути умовно визначені як політичні свободи [5, с. 61]. Він погоджується, що принципи справедливості визначають цілком здійсненні політичні конструкції і не можуть бути розглянуті окремо від політичних інститутів. Політична структура, що відповідає принципам справедливості, на його думку, – конституційна демократія.

Теорія справедливості, розмірковує Дж. Роулз, має справу щонайменше з трьома основними питаннями: 1) громадянин повинен оцінювати справедливість законодавства і соціальної політики; 2) громадянин повинен вирішувати, які конституційні механізми придатні для примирення конфліктуючих уявлень про справедливість; 3) враховуючи процедурну раціональність політичного процесу, громадянин повинен з'ясувати, коли на рішення більшої потреби зважати, а коли вони можуть бути знехтувані, тобто визначити підстави і межі політичного обов'язку [5, с. 194–197].

Другий принцип справедливості, за Дж. Роулзом, – соціально-економічний, пов'язаний із розподілом прибутку і багатства. Нерівність, яка не приносить користь всім, оголошується несправедливою. Відповідно до цього принципу, пояснює Дж. Роулз, соціальна й економічна політика

мають бути спрямовані на якнайповніше задоволення довготривалих очікувань найменш забезпечених людей за умови справедливої рівності можливостей і рівних свобод. «Головна проблема розподільчої справедливості, – пише Дж. Роулз, – вибір соціальної системи» [5, с. 199]. Він констатує, що вибір між економікою, заснованою на приватній власності, і соціалізмом є відкритим, оскільки різні основні структури можуть відповідати принципам теорії справедливості. Але соціальна система повинна бути такою, щоб розподіл був справедливим, незважаючи на хід справи. Це вимагає політичних і правових інститутів. У системі влади мусить бути особлива розподільча гілка, яка через оподаткування і регулювання прав власності забезпечувала б приблизну справедливість розподільчих долей. Справедливість, на думку Дж. Роулза, «виключає різні форми егоїзму» [5, с. 62].

Отже, американський ліберал Дж. Роулз справедливість уявляє як служіння благу всіх, загальному благу, приблизно рівний розподіл вигод і тягот, що виникають зі взаємодії в межах суспільства, що припускає регулювання приватної власності і заперечує егоїзм за умови гарантії рівності прав і обов'язків. Ідеться про справедливість реальну, а не формальну, соціальну і політичну, а не юридичну.

Ліберальній, егалітарній теорії справедливості протистоїть консервативна, меритократична справедливість, у якій багатства, заслуги, престиж і проблеми (недоліки, прорахунки тощо) розподіляються за принципом «кожному відповідно до його заслуг», «кожному за рангом». Люди повинні отримувати визнання і винагороду за власні старання і здібності. Критерієм розподілу є особиста заслуга, соціальна значущість внеску індивіда чи групи людей. Д. Белл, як представник консервативного напрямку меритократичної справедливості, переносить обговорення проблеми соціальної справедливості у площину моральну та соціально-політичну [6, с. 243–258].

Як і Дж. Роулз, він стверджує, що нормативні принципи повинні бути результатом суспільного договору, проте не розглядає питання

про критерії вибору зазначених принципів. Учений вважає, що принципи виникають як результат довільної конвенції. Тільки на цій основі можливі договірні відносини як основа соціальної справедливості, без яких панувала б тільки груба фізична сила [7, с. 36–54].

Меритократична концепція справедливості передбачає обмеження диференціації «законних» і «незаконних» нерівностей та ліквідування останніх шляхом модифікації наявної системи розподілу (дистрибутивна справедливість). Ідеться не про ліквідацію деяких нерівностей між людьми, їх групами щодо тих чи інших цінностей, благ, послуг, нагород та покарань, а в узаконенні останніх за допомогою зміни ставлення до них із боку людей. Для кожної сфери діяльності існує своя шкала цінностей і пріоритетів, свої критерії справедливості в розподілі доходів, авторитету, свої, властиві тільки цій сфері діяльності, привілеї.

Нетрадиційне розуміння справедливості належить лібертаристу Ф. Хайску. Він приходить до тотального заперечення самого поняття соціальної справедливості: «Я не вважаю, що поняття соціальної справедливості, яке отримало широку підтримку в суспільстві, насправді описує яке-небудь дійсне або ж можливе становище і загалом має смисл» [8, с. 19]. І далі: «Якби мені вдалося переконати всіх, хто займається соціальною справедливістю, щоб вони перестали користуватися терміном «соціальна справедливість», то це могло б бути найбільшою моєю заслугою перед людьми» [9, с. 265].

Не тільки загальне благо, а й інші соціальні категорії та соціально-економічні права, пов'язані з принципом соціальної справедливості, неприйнятні для пошуку і створення моделі розподілу благ і цінностей в умовах ринкової економіки.

Ф. Хайск вважає, що лише ринковий розподіл у демократичному суспільстві, який ґрунтується на приватній власності і суспільному договорі, здатний забезпечити людські принципи рівних можливостей. «Де немає власності, там немає місця справедливості,

це настільки ж правдиво, як і будь-які докази Евкліда, бо якщо ідея власності є правом на яку-небудь річ, а ідея, котра отримала назву «несправедливість», є посяганням на право чи порушенням його, то це свідчить про безглуздість ідеї соціальної справедливості у ринкових умовах» [8, с. 61]. Єдиним мірилом соціальної справедливості може бути конкуренція: «нікому не під силу те, що під силу ринку: встановлювати розмір індивідуального вкладу в сукупний продукт» [8, с. 204].

Відтак розглянуто найпоширеніші концепції соціальної справедливості, з яких випливає, що жодна з них окремо не спроможна в сучасному українському суспільстві вирішити складні соціальні завдання. Нині маємо нову специфічну ситуацію розвитку українського суспільства і попит на створення такої концепції соціальної справедливості, що відповідає сучасним вимогам розвитку громадянського суспільства, поглибленню економічної і соціальної реформ. Яка ж концепція соціальної справедливості потрібна нашому суспільству нині? З погляду сьогодення, розглянуті вище концепції соціальної справедливості – ліберальна, консервативна, меритократична, лібертаристська, соціалістична – далеко не бездоганні. Втім, не варто ігнорувати їхній окремий позитивний досвід.

Для українського суспільства справедливість означає встановлення відповідності між цінностями європейських соціальних стандартів та критичне переосмислення здобутків власного соціалістичного досвіду у розв'язанні соціальних проблем, соціального захисту населення. Це означає, що сучасне українське суспільство повинно мати свою програму розв'язання соціальних проблем, у якій принципи рівності, справедливості посядуть гідне місце. Особливо важливо переосмислити процедури, пов'язані з розподілом матеріальних і духовних цінностей, критерії розподілу, міру втручання держави в розподільні процеси. Практика свідчить, що в державі з ринковою економікою не можна зводити зміст соціальної справедливості ні до лібертаристської

концепції справедливості (пріоритет ринкової стихії), ні до радянського соціалістичного «розподільника», що ґрунтується на принципах адміністративно-командної зрівнялівки.

Висновки. Зважаючи на вказане, можна дати визначення соціальної справедливості, що відповідає потребам демократичного суспільства, європейським стандартам, правам людини та громадянина: соціальна справедливість – це зумовлена природним правом загальнолюдська цінність, яка становить собою захищені правом, соціальною, правовою державою і всім демократичним ладом рівні можливості доступу кожної людини до соціальних благ та інших життєвих цінностей, а також їх розподіл і законне використання з урахуванням збереження гідності людини,

можливостей держави та власного внеску в суспільне благо.

Таке розуміння соціальної справедливості відповідає новій соціально-політичній орієнтації Української держави, сприяє реформуванню суспільства на засадах демократії і гуманізму. Тому справедливість є найважливішою соціальною цінністю соціальної держави, її творчим феноменом. Аналіз різноманітних вітчизняних та зарубіжних концепцій справедливості дає змогу надалі сформулювати прийнятну для нашої держави концепцію справедливості, яка відповідатиме сучасним потребам і можливостям українського суспільства, сприятиме розв'язанню складних соціальних проблем, стабілізації суспільства, досягненню в ньому соціальної злагоди.

Анотація

У статті висвітлено концепцію соціальної справедливості в теорії держави і права. Запропоновано з теоретико-правової позиції розглядати справедливість як важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-етичний орієнтир, критерій оцінювання політичних і державно-правових явищ, покликаний слугувати загальному благу та окремій людині, вирішенню правових суперечностей, будучи безстороннім, істинним, правильним.

Ключові слова: справедливість, концепція справедливості, цінність, соціальна справедливість.

Аннотация

В статье отображена концепция социальной справедливости в теории государства и права. Предложено с теоретико-правовой позиции рассматривать справедливость как важный для сохранения и развития общества ценностно-этический ориентир, критерий оценки политических и государственно-правовых явлений, который призван служить общему благу и отдельному человеку, решению правовых противоречий, будучи беспристрастным, истинным, правильным.

Ключевые слова: справедливость, концепция справедливости, ценность, социальная справедливость.

Fedina N.V. The concept of social justice in the theory of state and law

Summary

The article reflects the concept of social justice in the theory of state and law. It was proposed from the theoretical-legal standpoint to consider justice that the value-ethical reference point, the criterion for evaluating political and state-legal phenomena, which is intended to serve the common good and the individual, the solution of legal contradictions, being impartial, true, correct, is important for the preservation and development of society.

Key words: justice, concept of justice, value, social justice.

Список використаних джерел:

1. Милль Дж. Ст. Утилітаризм. Про свободу. Правова думка: антологія. М.: Академ. проект, 2003. С. 397–400.
2. Бербешикіна З.А. Справедливість як соціально-філософська категорія. М., 1983. 204 с.
3. Роулз Дж. Теорія справедливості / пер. О. Мокровольського. Київ: Основи, 2001. 822 с.
4. Роулз Дж. Теорія справедливості. Новосибірськ, 1995. 536 с.
5. Белл Д. Культурні протиріччя капіталізму. Етична думка: науково-публіцистичні читання. М., 1990. С. 243–258.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / пер. В.Л. Иноземцев. М.: Academia, 1999. 206 с.
7. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность (Ошибки социализма). М., 1992. 304 с.
8. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода (Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики). М.: ИРИСЭН, 2006. 644 с.
9. Энгельс Ф. К жилищному вопросу. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. М., 1961. Т. 18.